

**TÜRK SİYASET DÜŞÜNÇESİNDE DEĞİŞİM VE SÜREKLİLİK:
TANZİMAT DÖNEMİ AYDINLARININ ADALET VE ZULÜM
ANLAYIŞI***
**CHANGE AND CONTINUITY IN TURKISH POLITICAL THOUGHT:
JUSTICE AND OPPRESSION PERCEPTIONS OF TANZİMAT ERA
INTELLIGENTSIA**

Nergiz AYDOĞDU**

Öz

Tanzimat döneminde Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan muhalif aydınların söylemleri "Osmanlı idaresinin zulmüne son vermek ve adaleti tesis etmek" ilkelerine dayanmaktadır. Ali Suavi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in liderliğini yaptığı grubun Osmanlı hükümetine dair ileri sürdükleri eleştiriler, hükümetin istibdadı, vatandaşların hürriyetlerinin kısıtlanması ve halkın kötü idareden dolayı sosyal ve ekonomik olarak düşkün bir hale mahkûm edilmiş olmasına yöneliktir. Yeni Osmanlıların idareyi işgal eden ehliyesiz memurlara ve onların zulmüne karşı başlattıkları muhalefet, Türk düşünce tarihinde demokratik düşünce hareketinin başlangıcı olarak kabul edilir.

Yeni Osmanlılar, İslam inancının sosyal ve kültürel özellikleri ile şekillenmiş bir toplumda, benimsemiş oldukları görüşleri, batı düşüncesinin kavramları ile ifade etmek yerine İslam düşünce ve kültüründen aldıkları kavramlarla açıklamaya ve anlaşılır kılmaya çalışmışlardır. Bu süreçte sözü edilen genç aydınlar, klasik İslam siyaset teorisinin kavramları çerçevesinde görüşlerini temellendirmeyi tercih etmişlerdir. Bu bakımdan söz konusu muhalif aydınlar, klasik İslam siyaset anlayışında iktidarın meşruiyeti için zorunlu görülen adalet ilkesini söylemlerine taşımışlardır. Yeni Osmanlıların muhalefetinde "adaletin tesisi ve zulme karşı mücadele" merkezi bir rol oynamaktadır.

Türk siyasal düşüncesi ve kavramlarının modernleşme tarihi süresince süreklilik ve değişimine dikkat çekmeyi amaçlayan bu çalışma, Tanzimat döneminde muhalif aydınların metinleri üzerinden bir okuma yapmayı ve "adalet" ve "zulüm" kavramlarının dönüşen muhteva ve kullanım özelliklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Yeni Osmanlılar, Modernleşme, Adalet kavramı, Zulüm kavramı, Usul-i meşveret

* Bu konuya dair ilk bulgular, 7-10 Mayıs 2019 tarihinde Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde düzenlenen "1.Uluslararası Multidisipliner Sosyal Bilimler Kongresi (ICMUSS 2019)"nde "Transition from Absolute Government to Constitutional Government or Establishment of Justice: Justice and Oppression Perceptions of Tanzimat Era Intelligentsia" başlığı altında sözlü olarak sunulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, nergiz.aydogdu@klu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4651-2629>, Kırklareli-TÜRKİYE

Abstract

During the Tanzimat Era, the rhetoric of the dissident intelligentsia called the Young Ottomans was grounded on the principles of “ending oppression of the Ottoman administration and establishing justice.” Led by Ali Suavi, Ziya Pasha and Namik Kemal, the group expressed criticism towards the Ottoman government regarding its repression, restrictions on the freedom of citizens, and the deterioration of people’s socio-economic conditions led by poor governance. The movement that the Young Ottomans initiated against the incompetent and oppressive government officials is regarded as the precursor of the democratic thought movement in the history of Turkish political thought.

The Young Ottomans attempted to explain and elucidate the views that they adopted in a society shaped by the social and cultural virtues of the Islamic faith, using the concepts inherited from the Islamic thought and culture rather than the concepts derived from the Western thought. In this period, the aforementioned young intelligentsia preferred to build their thoughts around the concepts of classical Islamic political theory. In this regard, said dissident intelligentsia integrated the principle of justice into their rhetoric, which was seen as a necessary condition for government legitimacy according to the classical approach of Islamic politics. “Establishment of justice and struggle against oppression” have essential roles to play in the Young Ottomans’ opposition.

Intending to attract attention to the continuity and changes of Turkish political thought and concepts throughout the modernization process, this paper aims to review the writings of the dissident intelligentsia in the Tanzimat Era and to reveal the changing content and usage characteristics of the justice and oppression concepts.

•

Keywords

Young Ottomans, Modernization, Justice, Oppression, System of Consultation

GİRİŞ

Düşünce tarihimizde Yeni Osmanlı hareketi olarak bilinen bir grup aydının Osmanlı devletinin içerisinde bulunduğu şartlara, Avrupa devletleri ile olan ilişkilerine, devletin, idari, hukuki, mali ve sosyal problemlerine ilişkin yazmış olduğu yazılar Tanzimat döneminin anlaşılmasında ve yorumlanmasında önemli kaynak metinler arasındadır. Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa'nın öncülüğündeki bu düşünce hareketi, Türk düşünce tarihi üzerine yapılan çalışmalarda sıklıkla, Batı düşüncesi tesirinde gelişmiş, modern ve aynı zamanda mevcut Osmanlı hükümetine muhalif bir hareket olarak değerlendirilmiştir. 19. yüzyıl Türk düşünce tarihi çalışmalarında, Yeni Osmanlı söylemi bir parantez içerisine alınarak ve hatta kendinden önceki siyasi söylem ile irtibatları gözardı edilerek, başka bir ifadeyle karşılaştırmalı bir incelemeye konu edilmeden, bütünüyle yeni, modern, seküler ve hatta devrimci bir düşünce ürünü olarak ifade edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu aydınların eserleri dikkatlice incelendiğinde onların geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesi ile olan irtibatları, ileri sürmüş oldukları düşüncelerde kullandıkları tez, kavram, örnek kişi ve olayların ortaklığı dikkat çekecektir.

Farklı yüzyıllarda yazılmış nasihatname, siyasetname ve kroniklerde, bir dönemi, bir durumu veya bir düşünceyi anlatmak için kullanılan ayet ve hadislerde, kişi, olay ve örneklerde büyük benzerlik ve paralellikler vardır. Osmanlı tarihçi, bürokrat ve düşünce adamlarının kullandıkları üslup ve temalardaki benzerlik ve ortak yönler, Türk düşünce geleneğinde ortak duygu, düşünce ve tutumların gelişmesine ve sürdürülmesine imkân vermiştir. Tanzimat aydınlarının, özelde Yeni Osmanlıların yazmış oldukları metinlerde de söz konusu ortak temaları görmek mümkündür. Bu yaklaşım ne yazık ki bugüne kadar çok az araştırmacı tarafından gözönünde tutulmuştur (Yılmaz, 2012, s. 381).

Türk düşünce tarihi çalışmalarında ideolojik olarak değerlendirilebilecek bir diğer yaklaşım, Osmanlı siyasi düşüncesini gelenekselci ve modernist iki söylem üzerinden yorumlama çabası ve hadisesidir. Bununla birlikte Osmanlı siyasi düşünce geleneği içerisinde gelenekselciler ve modernistler arasındaki anlayış ve yorum farklılığı sanıldığından çok daha azdır (Sariyannis, 2015, s. 154-174). Özellikle 18. yüzyılda Batı kültürünün bir üst kültür olarak kolayca Osmanlı devletine intikal ettiğini, kültürel değişmeye neden olduğunu ifade etmek ve bunun beraberinde 18. yüzyıl devlet adamı ve entelektüellerini bütünüyle modernist olarak tanımlamak da hatalı olacaktır (Murphey, 1999, s. 117). Söz konusu dönemin telif ve tercüme eserlerine baktığımızda İslam ve doğunun merkeze alınarak, İslam kültür ve tarihine ilişkin eserlerin ağırlıklı olduğunu görebiliriz (Murphey, 1999, s. 128-129).

Tanzimat dönemi aydınlarının devletin kurumlarındaki bozulma, askeri mağlubiyetler ve kötü yönetim için ileri sürdükleri sebepler, geleneksel "siyasetnâme", "nasihatü'l-mülûk", "nasihatü'l-vüzerâ" edebiyatındaki tezler ile karşılaştırıldığında, kaht-ı rical, rüşvet ve zulmün yaygınlaşması, adaletin sarsılması, idari ve mali kurumlardaki bozukluk, kamu görevlilerinin görevlerini ihmal, zevk u safaya düşkünlük, askerinin disiplinsizliği gibi ortak konu ve tespitler olarak karşımıza çıkar.

Bu çalışmada, geleneksel Türk-Osmanlı siyaset düşüncesinin sürekliliğine ışık tutacak olması bakımından adalet ve zulüm kavramlarının 19. yüzyıla kadar olan anlam ve kullanım özelliklerine, Yeni Osmanlı düşüncesinin her iki kavramı söylemlerinde ele alış biçimlerine, Batı düşüncesi ile şekillenen zihniyet yapısının Türk siyasal düşüncesi ve terminolojisinde ortaya

çıkardığı değişime dikkat çekilmeye çalışılacaktır.

Geleneksel Yönetim Anlayışında Adalet

İslam-Türk siyasi düşüncesinde adalet ve zulüm kavramları, İslam siyasal geleneği, Eski Mezopotamya ve Antik Yunan düşüncesinin tesirinde oluşmuş bir ahlak felsefesi çerçevesinde ele alınıp yazılmıştır. Adalet kavramı İslâm düşüncesinde, özeldir Selçuklu ve Moğol İhanlıların yönetiminde, adab litaratürü içerisinde, yönetimin meşruiyeti, ilahi adalete uygun bir ideal düzenin sağlanması, idarenin yasalara uygun mali düzenlemeler yapması, hukukun eşit olarak uygulanması, yöneticilerin halka yararlılığı, ihsanı ile ilişkili olarak ele alınıp tartışılmıştır (Lambton, 1988, s. 31-33).

İslâm hukukuna göre siyasi otoritenin meşruiyetini ve halkın itaat yükümlülüğünü belirleyen temel ilke “adalet ilkesi”dir. Adalet, yöneticinin en önemli niteliğidir. Adalet, bir ahlaki değer olarak değil, aynı zamanda hükümdarın iyi uygulamalarının bütününe kapsayacak ilke ve uygulamaları kapsar (Fodor, 1986, s. 219). İslam siyaset düşüncesinde “adalete bağlılığıyla sürüsünün refahını sağlayan çoban hükümdar ideali” Osmanlı nasihatname, siyasetname litaratüründe çok defa altı çizilen, tarihi tecrübe ile örneklendirilen bir ortak düşüncedir. Söz konusu düşünce, toplumda soyut olarak var olduğu düşünülen sınıflar arasındaki denge ile ilişkilendirilmiştir. Hükümdarın öncelikli vazifesi, sosyal yapının temeli olarak kabul edilen sınıflar arası uyumu, evrendeki dört element arasındaki denge ve somut ilişkinin sürdürülme zorunluluğu gibi korumalıdır. Vergi veren reaya ile vergi alan askeri yönetim arasında korunması gereken ilişki, ayırım, sosyal yapının temel unsuru kabul edilmiştir (Howard, 2011, s. 189; Gencer, 2003, s. 123).

Geleneksel İslam düşüncesinde varolan adalet anlayışı, Türk yönetim geleneği ile hükümdarın mutlak hâkimiyeti ilkesi ile birleşerek, hükümdarın halka adaleti, kuvvetlinin zayıfa karşı zulmünü önlemek ve halkın refahını sağlamak olarak yorumlanmıştır. Osmanlı devletinde sultanların tahta geçişlerini takiben buyurdukları adaletnameler bu anlayışın tatbikidir (İnalçık, 2005, s. 78). Kuruluş dönemini takiben, Sultan III. Murad, III. Mehmed, I. Ahmed dönemlerinde yayınlanan adaletnâmeler yukarıda sözünü ettiğimiz ideal forma yaklaşma gayesi güden düzenlemeler olarak, şer’-i şerif ve örfî düzenlemeleri teyit etme, askeri düzeni sağlama, sadrazamın ve yerel yöneticilerin otoritesini güçlendirme ve özellikle reayayı koruma amacını taşıyordu. Bunun yanında kurumsal yapıyı, ilmiye ve seyfiyeyi nizam altına almak için somut düzenleyici kurallar getiren kanunnameler de pek çok kere düzenlenmiştir. Bu kanunlarda zulüm suçlarının önlenmesi amaçlanmıştır (Mumcu, 1985, s. 30). Bu tür düzenlemelerin etkinliği idare tarafından “zulüm teftişleri” yaptırılarak kontrol edilmiştir (İpşirli, 1999, s. 173).

Adaletin gerçekleştirilmesi, yöneticiler için şeriat, kanun ve örf ile düzenlenen bir vazife olarak düşünülürken, vatandaş için adaleti aramak, talep etmek, meşru bir yoldur (İnalçık, 2005, s. 50). Bu sebeple zulmün kaldırılması ve adaletin tesisi gibi taleplerle bireysel ya da grup olarak mahkemelere yapılan başvurular, çoğu zaman bir fetvaya, kanun maddesine ya da yerleşmiş bir örf'e dayanmıştır. Halkın merkeze gönderdiği arzuhaller, yöneticilerin haksız fiillerinin cezalandırılması, sorumluların görevlerinden alınması, sürgün edilmesi gibi sonuçlar doğurduğu gibi, merkez ve taşra yönetiminde yeni kanuni düzenlemelerin gerekçelerinden birisini oluşturur (Yılmaz, 2008, s. 404; Bilgili&Öztaşkın, 2007, s. 426).

Adaletin korunması, “terfi-i reaya” yani halkın durumunun iyileştirilmesi Osmanlı siyaset düşüncesini inşa eden ahlak kitaplarında sık sık vurgulanır. Sultanın toplum düzenini sağlamak amacıyla verdiği cezalar, adaletin temeli kabul edilmiş ve pek çok nasihatnamede

ertelenmesinin mümkün olamayacağı belirtilmiştir (Black, 2001, s. 204; Mustafa Kesbî, 2002, s. 14). Sultan Süleyman'ın adaleti temin amacıyla taşkınlık yapan kamu görevlilerini süratle ve şiddetle idam ettirmesi bu açıdan değerlendirilmelidir (İnalçık, 1969, s. 110). Hasan Kafi Akhisarî'nin, *Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Alem* isimli eserinde “Siyaseti güzel olanın riyâseti daim olur”, “Adalet itmek dindendir, dahi, padişahın kuvvetinden olur” ifadeleri doğrudan yukarıda sözünü ettiğimiz siyasi iradenin tatbiki ile irtibatlıdır (Hasan Kafi Akhisarî, 1331, s. 55; Mustafa Kesbî, 2002, s. 293).

Düzenin Bozulması: Zulüm

Türk-İslam siyaset düşüncesinde nasihatname olarak derlenen literatür içerisinde, Asrısaaadet, şeriatın pür ve ideal uygulaması olarak görülmüştür. Nasihatname yazarları, İslam siyasi düşüncesinin ideal ve ilkelerini ve bu ilkelerin en iyi pratiği konusunda kendi yaşadıkları çağın öncesinde farklı dönemleri altın çağ olarak idealize etmişlerdir. Buna göre Fatih, Yavuz ve Kanuni dönemleri nasihatname yazarlarına göre altın çağ olarak tanımlanmıştır (Özvar, 1992, s. 140). Osmanlı nasihatname yazarları, içersisinde buldukları dönem ile kadim gelenek, idealize edilmiş altın çağ arasındaki siyaset ve toplum düzeni açısından var olan farklılığı, toplumun ve devletin kurumlarında ortaya çıkan problemleri değişim olgusu ile irtibatlandırmışlardır. Fakat onların metinlerinde söz konusu siyasi, sosyal ve ekonomik değişim, olumsuz bir olgu olarak ele alınmıştır.

Osmanlı siyasal düşüncesinde adalet kavramı çerçevesinde inşa edilmeye çalışılan düzenin icrasında karşılaşılan bütün eksiklikler ve uygulama güçlükleri “zulüm” kavramı içerisinde görülüp izah edilmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan söz konusu metinlerde, zulüm, “Bir kimseye adalet verme yerine, hakkını ondan esirgemek” olarak tanımlanmaktadır (Mumcu, 1985, s. 3). Osmanlı dönemi nasihat kitaplarında Gazzalî'nin *Nasihât el-Müluk* isimli eserinde geçen “Mülk (devlet) küfürle devam edebilir, ama zulümle devam edemez” anlamındaki söz, sıkça örnek gösterilmiş, Koçi Bey, bu ifadeyi “Küfür ile dünya durur, zulüm ile durmaz” anlamında tekrar etmiştir. “Adalet tûl-i ömre sebebdür ve intizam-ı ahval-i fukara padişahlara mucib-i cennettir” (Koçi Bey, 1303, s. 67) gibi deyişler sosyal yapıda sürdürülmesi gereken denge ve nizama, reayanın adaletle yönetilmesine vurgu yapar (Koçi Bey, 77).

Osmanlı devlet adamları (ehl-i örf), siyasetname, nasihatname ve layihalarda zulüm ve zulmün işleyiş biçimlerine karşı olsalar bile zulmü ortadan kaldıracak ilke ve düzenlemeleri, işleyiş ve uygulamaları dönemselsel olarak farklı sorun ve etkiler nedeniyle etkin bir şekilde gerçekleştirememişlerdir (Mumcu, 1985, s. 38). Özellikle 17. yy sonrasında yüksek rütbeli subayların halka kötü muamelesi, zaman, kapsam ve uygulama kriterleri bakımından hukuka aykırı, kanunsuz vergi toplaması ve rüşvete meyli yabancı gözlemcilerin eserlerine konu olmuştur (Mumcu, 1985, s. 11; Howard, 2011, s. 191-192).

Klasik dönem nasihatname metinlerinde Osmanlı devletinin kurumsal işleyiş ve ilişkilerinde merkezi yönetim ile yerel otoriteler arasındaki uyumun bozulmasının sebeplerinden biri olarak kaht-ı rical (yetişmiş insan eksikliği) problemi gösterilir (Çınar, 1992, s. 31). Canikli Ali Paşa (1711-1785), *Tedbir-i Cedid-i Nadir* isimli Sultan I. Abdülhamit'e sunduğu eserinde, Osmanlı devletinin temel problemlerinden biri olarak “ednâ âdeme a'lâ rütbe verilmesi” olarak göstermiştir (Savaş, 1999, s. 97, 100).

Klasik dönem zulüm anlayışı da büyük ölçüde şer'in ihmali anlayışı çerçevesinde tartışılmıştır. 18. yüzyılın vakanüvisi Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Tarihi*'nde devletin savaşlarda karşılaştığı yenilgiyi, muvaffakiyetsizliği şer'e olan itaatsizlikle izah eder (Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 1976, s. 76; Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman

Efendi, 1978, s. 122). Siyasetname eserlerinde, devletin yönetim kadrosunun, memurların “*ahkâm-ı şerî’at-ı mazhariyeyi icraya ve herhalini şer’-i şerîfe tatbik bürle adl üzre hareket eylemeğe say ol[maları]*” gerektiği vurgulanmaktadır (Şehid Ali Paşa, 1328, s. 140-141).

Zulüm ile ilişkilendirilen suçlarda, bir diğer büyük problem, memurların halka karşı kötü niyetle muameleleri ve rüşvetin yaygınlaşmasıdır (Fodor, 1986, s. 223). Tatarcık Abdullah Efendi, Osmanlı bürokrasisinin bozulmasının nedenlerinden biri olarak atamalarda saray halkı ve görevlilerine ödenen paraları işaret etmektedir. Yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkide özellikle halka yapılan zulümün saiklerinden biri, memurların üst kademelere ödedikleri rüşvetleri telafi etmek için halka yükledikleri aşırı vergilerdir (Öz, 1997, s. 56; Davison, 2002, s. 613; Fleischer, 1996, s. 98). Tanzimat dönemine gelindiğinde vergilerin toplanması derebeyi ve âyanların muhalefeti nedeniyle ciddi bir sorun haline gelmiştir.

TANZİMAT REFORMLARI VE ADALETİN YENİDEN TESİSİ İDEALİ

Tanzimat, Batılı ve modern bir kanun metni inşasıyla idareyi bozulan aksamlarından kurtararak, yeniden tesis etmeyi ve modern ulus devletlerin temel unsuru olarak kabul edilen bir pozitif hukuka ulaşmayı amaçlamıştır. Tanzimatçılar, devletin kurtuluşunu “*değişmez esaslara müstenit bir iç idare’nin tesisine*” bağlamaktadır (Mardin, 1996, s. 293; Berkes, 2002, s. 213). Fermanın ilanı ile idare ve hukuk sisteminde yapılan değişiklikler, idari sistemde var olan *keyfilikten hukukîliğe* geçiş olarak ifade edilmektedir. (Velidedeoğlu 1999:139.)

II.Mahmut’un idari, mali ve hukuki alanda başlattığı düzenlemeler, hazinenin kaynaklarını korumak, finansal sistemi düzene koymak, yeteneksiz memurları görevden uzaklaştırmak, yolsuzluk ve rüşvete bulaşanları görevden almak ve akraba kayırmacılığını önlemek gibi devletin temel birimlerinde kurumsal işleyişi güçlendirmeye yöneliktir (Davison, 2002, s. 616). Bununla birlikte, fermanı ve devamında gerçekleştirilen düzenlemeleri, devletin 18. yüzyılın başından itibaren sürdürdüğü “iki yüz yıllık tecrübe edilmiş bir reformlar silsilesinin devamı olarak” da düşünmek gerekir (Reinskowski, 2017, s. 42).

1838 (1254) tarihli *Memurine Mahsus Ceza Kanunu* ile memurların işleyebileceği suçlar ve bu suçlara verilecek cezalar belirlenmiştir. Bu kanunda modern hukukun en önemli ilkelerinden biri olan kanunsuz kimseye ceza verilemeyeceğine dair hüküm kabul edilmiştir (Mumcu, 1985, s. 33). Yaklaşık iki yıl sonra düzenlenen 1840 tarihli Ceza Kanunu ile kamu görevlilerinin rüşvet, gasp ve müsadere gibi işleyeceği suçlara verilecek cezalar düzenlenmiştir. Osmanlı hükümeti, Osmanlı eyaletlerinde, halka baskı uygulayan, usulsüz vergi toplayan ve kendi çıkarlarına hizmet eden memurlar hakkında soruşturmalar açarak cezalandırmış, bütün vilayetlere memurların halka işkence ve baskı yapmasını yasaklayan bir irade göndermiştir (Ortaylı, 2001, s. 96). Reşit Paşa, fiiliyatta yöneticilerin yargılamasız olarak vermiş oldukları infazları da mercek altına almış, Edirne valisinin iki kişi hakkında verdiği idam kararı üzerine valiyi soruşturmaya tabi tutmuş, Sadrazam Hüsrev Paşa, rüşvet suçlamasıyla yargılanmıştır (Engelhardt, 1999, s. 48). Buna benzer ceza örneklerine arşiv kayıtlarında rastlanılabilir.

Tanzimat dönemi idarecileri, idareyi güçlendirme amacıyla hem merkezi yönetim hem de yerel yönetim ilkelerini yeniden düzenlemiştir. Merkezi hükümette geniş yetkilerle donanmış bir iktidar gücü oluştururken, yabancı sefirlerle kurmuş oldukları dostluktan istifade ederek konumlarını pekiştirmişler, sultanın otoritesi karşısında etkin bir güç olmuşlardır. Bu dönemde, padişahın bir sadrazam veya vezirini görevinden alması, kolayca uluslararası bir mesele olabilmektedir.

Söz konusu reform çabalarına rağmen, Osmanlı devletinin Tanzimat sonrası zaman dilimi, “teşkilat bakımından zayıf” bir dönem olarak görülmüştür (Uzunçarşılı, 1988, s. 5). Tanzimat

döneminin kurumsal işleyiş anlamında zayıflığının başlıca nedenlerinden biri, dönemin özellikle taşra birimlerinde çalışan yöneticilerin, “Babıali kalemlerinde yetişmiş, başlıca yeteneği kitabet denilen yazışma kurallarını bilen (eğitimsiz) kimseler” olmasıdır. Bu memurlar, taşra idaresinin gerektirdiği bilgi, donanım ve anlayışa sahip değillerdir. Ehliyet ve liyakatin gözetilmediği, kişisel ilişkilerin atama ve terfileri belirlendiği bürokrasi yapısı Osmanlı devletinde yönetimin en önemli problemlerinden biridir (Çadırcı, 2017, s. 215; Akyıldız, 2012, s. 27).

Yeniliklerin uygulamasında karşılaşılan güçlükleri çözmede ve başarısızlıklarda sorumluluk taşradaki valilerde görülmüş ve onlardan eski usulleri terkedip yeniliğe adapte olmaları, Tanzimat’ın ilke ve hükümlerine uygun hareket etmeleri istenmiştir. Muhassıllık teşkilatının vergi toplamada başarısızlığı üzerine iltizam usulüne geri dönülmüş, valilere tekrar geniş yetkiler verilmiştir. Osmanlı hükümeti merkezi idareyi ve mali denetimi etkinleştirmek amacıyla valiler arasında daha etkin ve geniş çaplı atama ve yer değiştirmeler yapmıştır (Çadırcı, 2006, s. 135). Müşir ve valiler, Tanzimat’ın ilanından sonra özellikle eyalet merkezlerinde kurulan Büyük Meclislerin başkanlığını da üstlenmiştir. Müşir ve valilere tanınan geniş yetkiler, söz konusu kamu görevlilerinin Tanzimat’ın hükümlerini tam manasıyla anlamadıkları, eksik uygulamalara sebep oldukları, halka karşı haksız muamele ettikleri, rüşvet aldıkları gibi şikâyetler nedeniyle problem konusu olmuştur. Ankara müşiri Davud Paşa’nın halktan fazla vergi topladığı Ankara Büyük Meclisinin kayıtlarına geçmiştir (Çadırcı, 1987, s. 98).

Özellikle taşra yöneticilerinin, Tanzimat’ın yerel yönetime ilişkin getirmiş olduğu değişikliklerden olumsuz etkilenmesi, çıkarlarının zarar görmesi, bu grupların yenileşme hareketlerini sürdüren padişah ve hükümete muhalefet göstermelerine neden olmuştur. Önce uygulamanın beraberinde getirdiği aksaklıklar üzerinden sonra da doğrudan reformcu kadronun şahsi çabalarını kötü niyet olarak göstererek reformları bidat, zulüm ve gavurlaşma olarak yorumlamaya, reform çabalarını yıpratmaya çalışmışlardır (Beydilli, 2007, s. 177). Düzeni ıslah çabaları, idarenin işleyişi içerisinde bulunan orta düzeyde memuriyet yapan genç bir aydın grubu tarafından da hukuksuzluk ve zulüm olarak eleştirilmiş ve adaletin tesisi bakımından yetersiz görülmüştür.

Yeni Osmanlı Söyleminde Adalet ve Zulmün Nedenleri

Tanzimat aydınlarının özellikle siyasal, ekonomik ve toplumsal problemlere ilişkin ileri sürdükleri çözüm önerilerinin klasik Osmanlı adalet arayışı ve kanuna uygun bir yönetim anlayışı ile güçlü irtibatı olduğunu söylememiz gerekir. Osmanlı devletinin mevcut durumu ile kadim gelenek, idealize edilmiş altın çağ arasında bariz farklılık gören Tanzimat aydınları, varolan problemleri yükselen Avrupa medeniyeti ve değişen dünya düzeni ile irtibatlandırmışlardır. Onların kendi dönemlerine ilişkin sorunları, geri kalmışlık problemi, ecnebi müdahalesi, ekonomik buhran ve halkın cehaleti meseleleri merkezinde tartıştıklarını ifade edebiliriz.

Tanzimat aydınları devletin kurumlarına ve sosyal yapının bütününe yayılmış bir atalet ve çözülmeden şikâyet etmektedirler. Osmanlı sosyal ve siyasal yapısına ilişkin eleştirilerinde zamanla dozu artan bir geri kalmışlık düşüncesi ve yorumu görülür. Bu düşüncenin temelinde Batı kaynaklı düşünce ve eserlerle irtibatı artan Osmanlı aydınlarının kendilerini Avrupa-merkezli bir bakış açısıyla yorumlamalarının etkisi olmalıdır.

Yeni Osmanlıların, adalet temelli savunularında, devletin sınıf temelli yapısının bozulması ile siyasi ve idari kadronun, askeri ve ilmiye teşkilatının sağlayacağı denetimden uzaklaşarak

etkinleşmesine tepki vardır. Devletin yeni düzeninin, teşkilatının en önemli problemlerinden biri, devletin çöküşüne sebep olabilecek politikalar üreten, yeni memur sınıfın “tek taraflı bürokratik istibdadıdır” (Zürcher, 2000, s. 105). Dönemin aydınları, Osmanlı bürokratik yönetiminin temel problemlerine ilişkin yazdıkları metinlerde, ilk olarak ve sıklıkla vurgulanan problem, ileri gelen görevlerde, görevden alma ve yeniden atamadaki dikkat çekici artıştır. Özellikle Avrupa devletlerinin elçilerinin dâhil olduğu, üst düzey bürokraside yöneticilerin atanmasına dair mücadeleler, hizip çatışmalarını artırmış ve hükümetlerin iktidarda kalma sürelerini etkilemiştir (İnal, 1982, s. 15).

Memurları keyfi uygulamalardan alıkoyan düzenlemelerin gereği ve zorunluluğu, Namık Kemal’in gazetecilik hayatı süresince üzerinde durduğu temel bir konudur (Namık Kemal, *Hürriyet*, No: 19)¹. Bürokrasinin mutlak olarak siyasi iradenin üzerindeki egemenliğini ortadan kaldırma düşüncesi, klasik sınıflararası denge idealine dair düşünceler, Namık Kemal’in metinlerinde sık sık vurgulanan konulardan biridir. Bu metinlerde bürokrasinin artan istibdadı konu edilirken, memurların yetki ve sorumluluklarının açık ve doğru olarak tanımlanması, taşra memurlarının keyfi uygulamalarının denetlenmesi ve taşra yöneticilerinin üzerindeki siyasi baskıların ortadan kaldırılması önemli sorunlar olarak tartışılır (Namık Kemal, 2019, s. 535-537). Namık Kemal’in bu vurguları geleneksel dönemde İdrisî Bitlisi’nin Osmanlı toplum yapısının temelini oluşturan sınıflar arası dengenin korunması ve kamu görevlilerinin görev ve yetkilerinin ayrışması, merkezi yönetimin idari denetim işlevini yerine getirmesi bağlamında sistemin temel ilkeleri olarak vurgulanmıştır (Yılmaz, 2008, s. 386-387).

Ziya Paşa, Ali Suavi ve Namık Kemal’in metinlerinde Osmanlı siyaset düşünürlerince “ideal düzen” olarak tanımlanan Kanuni ve Yavuz dönemlerine ait varolduğu düşünülen siyasi ve sosyal yapının aksamaları arasındaki ilişki ve işleyişe vurgu, özellikle, gerikalmışlık, bozulma ve reform düşüncelerinin ifadesinde bir dayanak olarak varlığını sürdürür (Çalışır, 2011, s. 46). Klasik dönem siyasetname kitaplarında sistemin işleyişine ilişkin adalet ile zulümün düzen ile kaos ve aydınlık ile zulmet kavramları üzerinden izahı, söz konusu aydınların eserlerinde de varlık bulur. Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın *Rüya* metinleri incelendiğinde söz konusu düşüncenin zihinsel arkaplanda varolduğu görülecektir. Özellikle Namık Kemal’in hürriyet fikrinin hâkim olduğu bir dünyayı aydınlık ve düzen ile hürriyetin yokluğunu ise zulmet ile açıklaması klasik adalet ve nizam-ı âlem düşüncesinin tesirinde gerçekleşir.

19. yüzyıl Osmanlı idare yapısının temel problemlerine ilişkin sözünü ettiğimiz düzenlemeler ve idareyi islah çalışmaları, Yeni Osmanlı olarak adlandırılan aydın grubunun Osmanlı hükümetine ve yerel idarelere ilişkin hukuksuzluk, zulüm, rüşvet ve israf konularını işledikleri eleştirilerini engelleyememiştir. Sözünü ettiğimiz aydın grubunun, ileri gelen temsilcilerinin, Tanzimat hükümetlerini bürokratik istibdada neden olmakla suçlarken, devletin son iki yüz yıllık geçmişinde tekrarlanagelen bir kötü yönetim problemini de çözüme kavuşturmak istediklerini görürüz.

Kötü Yönetim: Yetişmiş İnsan Eksikliği

Yeni Osmanlılar, gazetelerinde yazmış oldukları yazılarda ve padişah ve hükümet mensuplarına hitaben yazmış oldukları metinlerde, devletin kötü idaresinin temel nedenini, liyakatsiz, kötü ahlaklı idarecilere dayandırmışlardır (Mustafa Fazıl Paşa, 1329, s. 8; Mardin, 1996, s. 307; Berkes, 2002, s. 275). Tanzimat sonrası yapılan kanuni düzenlemeler, yeni hukuki normları yorumlayacak, Osmanlı devletinin farklı sosyal ve kültürel özellikleri olan bölgelerine,

¹ *Hürriyet* gazetesindeki yazılar için ayrıca bkz. Namık Kemal, (2018). *Sürgünde muhalefet Namık Kemal’in Hürriyet gazetesi*. Alp Eren Topal (Haz.), İstanbul: Vakıfbank Kültür Yay.

insan yapısına uygulayabilecek uzmanlaşmış bir kadroyu gerektiriyordu. Ali Suavi, Tanzimat dönemi halk ayaklanmalarını ve kötü yönetimi, kamu görevlilerinin kanun ve nizamnameleri anlamak ve yorumlamaktan yoksun olmaları ile irtibatlandırmıştır (Ali Suavi, *Le Mukhbir*, No: 27)².

Devletin açık ve anlaşılır kanunlara olan ihtiyacı, özellikle dönemin iyi uygulamalarından biri kabul edilen Vilayet Nizamnamesi üzerinden Ali Suavi tarafından tartışılmıştır. Ona göre, Osmanlı devletinin kurumsal işleyişindeki problemler, nizamsızlıktan değil, kötü idareden kaynaklanır (Ali Suavi, *Hürriyet*, No: 40). Geleneksel 16. yüzyıl reformcularının metinlerinde olduğu gibi (Yılmaz, 2008, s. 388), Ali Suavi de metinlerinde, *meşru olan* ile *meşru olmayanın* ayrımını vurgular. Ali Suavi, bunun yanında reformların pratiği ile ilgili problemlere dikkat çekerek, Tanzimat'ın ilanını takiben gerçekleştirilen idari ve mali düzenlemelerin taşrada katı bir şekilde uygulanmasının halkın hafızasında olumsuz bir imaj olarak yer ettiğini, halkı titreten bir korkuya sebep olduğunu dile getirmektedir (*Le Mukhbir*, No: 27, s. 2-3). Merkezleşmeye dönük reformların sert ve tavizsiz uygulamasının diğer bir örneği, dönemin Mısır'ında, İbrahim Paşa'nın hayata geçirdiği düzenlemeler de halkın tepkisine yol açmıştır (Moaz, 2006, s. 170).

Yeni Osmanlı aydınları, Âlî Paşa ve hükümetini, devlet otoritesini kendi menfaatleri çerçevesinde kullanmak ve kötü idare etmekle suçlamaktadırlar:

“Ulemeden bir zât İstanbul'a gelir, vaaz eder, nasihat yazar, daha taharetini bilmez birtakım müstebidân-ı devlet tuttıkları gibi Anadolu'ya nefy ederler, padişahın kendi hanedanına zulm etmekten başka bir şeye iktidarı yok, ahalinin hali nezübillah biri kahveye çıkıp da acaba bugün ne var ne yok dese mahbesde çürümek mukarrer. İşte Devlet-i Aliyye'nin Hasta Adam namını kazanarak kendine nisbet bir ufak fare hükmünde bulunan Karadağ'dan bile tiril tiril titrediği zamanlar da bu zamanlardır” (“Hasta adam”, *Hürriyet*, No: 24, s. 2).

Hürriyet gazetesinde yayınlanan İstanbul mektuplarının birinde, İstanbul'da ortaya çıkan bir hadise nakledilir. Ayasofya Camii'nde iki müderris ders okuturken siyasete ilişkin bir mevzuda yeri geldiği için “zaleme” tabirini kullanır, bunun üzerine orada bulunan bir casusun ihbarı ile iki müderris tutuklanarak sorgu altına alınır. Söz konusu mektubun yazarı müderrislere yapılan muamelenin hukuksuzluğunu dile getirirken, Yavuz gibi öfkesi ile maruf bir padişaha “Allah zalimlere lanet eder” diye ders veren Zenbilli'nin, Sultan tarafından idareyi ikazı takdir edilerek, Anadolu ve Rumeli kazaskeri olarak terfi ettirildiği hatırlatılır ve klasik dönem Osmanlı idarecilerinin iktidarlarının başarısı adaletle ilişkilendirilir (İstanbul'dan Mektup, *Hürriyet*, No: 5, s. 4).

Devletin merkez ile taşra ilişkisinin, geleneksel idari yönetim anlayışında, büyük ölçüde halkın devlete karşı yükümlülükleri üzerinden kurulur. Bu ilişkinin taraflarını bağlayan açık ve kati ilkeler bütünü olan örfi ve şeri hukuk sistemi memurların, bilgi, tecrübe ve iyi niyetleri çerçevesinde uygulanır. Kötü uygulamalar ise klasik dönemde merkeze ulaşan şikâyetler ile açığa çıkarken Tanzimat sonrası dönemde dönemin gazetelerindeki vilayet haberlerinde, okuyucu mektuplarında kamuoyuna duyurulur. Bu bakımdan Yeni Osmanlı aydınları özellikle *Muhbir* ve *Hürriyet* gazetesinde vilayet haberleri ve okuyucu mektuplarına karşılık yazdıkları cevaplarda kamu görevlilerinin taşrada kötü uygulama ve tasarruflarını eleştirir: “Halka

² Namık Kemal ise kaht-ı rical meselesini şu şekilde açıklar: “Devlette işe yarayacak âdem yok deyü feryâd olunuyor ya dirayet ve iffet ve istikametle mevsûf ve ma'rûf ve haklarında tecrübeler mesbûk olanlar ayaklar altında bırakılıb nâ-ehiller ve dalkavukların ileri çekilmesi de a lâmât-ı terakkiden midir” ([Namık Kemal], “Yeni Osmanlılar ile Bâb-ı âli”, *Hürriyet*, No: 3, 23 Rebiulevvel 1285/13 Temmuz 1868, s. 2).

hükümetin dehşetini ilkâ için bir memur, yeni girdiği memlekette sokaklardan beş-on biçare toplayıp kimini asmak ve kiminin boynunu vurdurmak adet-i marûfeden olmuştur” (Namık Kemal, 2019, s. 535-537). Ziya Paşa, Tanzimat’ın neden olduğu olumsuz sonuçlardan biri olarak halkın memurlara karşı savunmasız ve güvencesiz bırakılmasını gösterir:

“Tanzimat’tan sonra her belde de meclisler yapıldı ve azası vücûh-ı memlekette tayin olundu. Fakat şu kadar bir fark var ki Tanzimat zulmedenin başını kesmek ve malını müsadere etmek gibi mücazât-ı şedideyi lağvettiğinden ve mahalli memurları dahi haklarında bir mahzâr-ı şikâyet yapılıp havfiyle aza-yı meclisin ve hususiyle patrikhanelerin nüfuzundan dolayı kocabaşı ve despotların taht-ı galebelerinde mahkûm olarak men’-i zulme kadir olmadıklarından ve kanunen cezâyâ müstahak olan bir zalimi rüşoetle ve İstanbul’da tedarik ettiği taraftarları himmetiyle ekseriya muaf tutulduğundan şimdi her beldede taayyün eden aza-yı meclis ve papazlar eski derebeylerinden birkaç kat ziyade ahaliye taaddi eder oldular” (Ziya Paşa, “Hatıra zeyli” *Hürriyet*, 41, s. 6).

Ziya Paşa, Tanzimat’ın idareyi islah amaçlı bir belge olmakla birlikte uygulamasının olumsuz sonuçlar doğurduğunu ifade etmektedir (Ziya Paşa, “Hatıra-ı sâniye”, *Hürriyet*, 36, s. 7-8). Tanzimat’ın ilânından önce halkın temel problemlerinden biri âyan ve derebeylerce zulme uğraması iken, fermanın ilanı sonrasında halkın maruz kaldığı kötü muamelenin ve zulmün genişlediğini, özellikle Avrupa ülkelerine tanınan ticari imtiyazların Anadolu’da halkı pek çok mağduriyete uğrattığını ifade eder.

Namık Kemal, hükümetin asli vazifesinin geleneksel yönetim anlayışında olduğu gibi hakkın adil olarak dağıtılması olduğunu belirterek, halkın zorunlu olan ihtiyaçlarını hükümetin karşılamasını asli görev olarak adlandırır: “[Hükümet], hıfz-ı hukuk hizmeti[dir] (...) umûm tarafından efrâdının bir veya birkaçına havale olunmuştur. Hükümet veyahut devlet halkının böyle bir teokili icra etmek şartıyla bulunduğu tavrına denilir” (Namık Kemal, 2019, s. 146-149). Şinasi’nin sözünü ettiğimiz düşünceye benzer bir yaklaşımla “hürriyet” fikrini “siyasi hakların eşit bir şekilde icra edilmesi” olarak adalet fikri ve teorisi kapsamında ele alması, Osmanlı-İslam siyaset teorisine dayandırarak açıklaması önemlidir (Mardin, 1996, s. 301).

Adalet ve hürriyet kavramları, 19. yüzyıl Osmanlı aydınının düşüncesinde, meşru bir yönetim için temel ilkeler olarak tanımlanır. Her iki kavram “mukaddes birer kaide” olarak görülüp, hükümet ve uygulamalarına meşruiyet kazandıran ilke olarak düşünülmüştür. Hürriyet kavramını, Türk düşüncesinde inşa eden kişi olarak bilinen Namık Kemal’in adalet ve hürriyet kavramlarını siyasi otorite için içiçe geçen ve birbirinin yerini alan manalarda kullandığını söyleyebiliriz. Aşağıdaki iki metin söz konusu düşüncemize örnek teşkil etmektedir:

“Bu ma’lûmdur ki dünyada hükümetin esasen vücuduna sebep olan ve hak veren adalettir. Vezâif-i sâirenin cümlesi adaletle nisbet ikinci derecede kalır. Adaletin kemâlât-ı insaniye ve terakkiyât-ı medeniyece hâsıl edegeldiği tesirât-ı külliye için delil getirmeğe hâcet göremeyiz. Nerede bir eser-i mamuriyet, hangi işte bir numune-i saadet görülürse tedkik olunduğu halde mebde-i zuhur ve hâmi-i bekası yine adalet olduğu meydana çıkar” (Namık Kemal, 2019, s. 261).

“Dünyada kanunların ve onların ahkâmına riayet etmekle mükellef bulunan hükümetlerin zuhuruna hak veren sebep efrâdın (...) hadd-i hürriyetten tecavüze gösterdiği inhimâktir” (Namık Kemal, 2019, s. 122).

Hürriyet düşüncesinin siyasi otoritenin meşruiyeti için haklı bir gerekçe olarak kurgulanması, Batı düşüncesinde olduğu gibi kişisel hak ve hürriyetleri güvence altına alan bir

hukuk sistemi ile siyasi otoritelerin sınırlandırılması yaklaşımı dönemin aydınlarına benimsenmiştir. Ziya Paşa, “halk hâkimiyeti” düşüncesini Rousesau’nun “toplumsal sözleşme” kuramına dayandırarak açıklamakta, fakat söz konusu düşüncüyü geleneksel hükümdarlık anlayışı ile irtibatlandırarak “Hükümdarları halkın hizmetçisi” olarak tanımlamaktadır (Mardin, 1996, s. 380). Geleneksel eğitim görmüş, ulema sınıfına mensup, bir Osmanlı bürokratu olarak Ahmed Cevdet Paşa da siyasal yönetim anlayışını halkın hukukunun güvence altına alınması manasında yorumlayacaktır: “Devletlerin birinci vazifesi, ihkâk-ı hukuk-ı ibad kaziyesi olup her asırda bu vazifenin ifasına bir suretle itina olunagelmıştır” (Gencer, 2008, s. 135).

Yeni Osmanlı aydınlarına göre adaletin icrası ile hükümetin meşruiyeti arasındaki bağlantı açık olarak ifade edildikten sonra, hükümetin hukuksuz uygulamaları ile zulümün sürdürülmesi, halkın tabii isyan hareketi ile ilişkilendirilmiştir. Namık Kemal’e göre halk, hükümetin haksız uygulamalarına “hadd-i tabîyet” içerisinde karşı çıkma hakkına sahiptir (“Usul-i meşverete dair mektupların beşincisi”, *Hürriyet*, No: 17). “Hadd-i tabîyet”in ölçüsü ise şeriat ve hükümetin adalete olan riayetidir. Bir başka Yeni Osmanlı, Ali Suavi, hükümetin öncelikli vazifesinin “İcra-yı adalet etmek” olduğunu, idarenin bu görevi yerine getirmemesi halinde, halkın bu vazifeyi isyanla hatırlatacağını ifade etmektedir. (*Le Mukhbir*, No. 28, s. 1) Dönemin bürokratlarından Sadık Rifat Paşa’nın “Bir memlekette ahkâm-ı şeriyeye ve kavanin-i mevzua hüküm ve nizamdan ziyade şahsiyata itibar ve riayet olunur ise, ol-mahalle temekkün caiz değildir” ifadeleri bu bağlamda önemlidir (Mardin, 2006, s. 101).

Ali Suavi’nin yayımladığı *Le Mukhbir* gazetesinde yazdığı yazılarda halkın adalet arayışını tazyik eden, yukarıda sözünü ettiğimiz hükümetin siyasi meşruiyetini adalet düşüncesi ile ilişkilendiren pek çok metin vardır. Söz konusu yazılarda, Ali Paşa hükümeti hukuku yoksayan icraatleri bakımından adaletsiz bir yönetim olarak kabul edilir. Bu yazılarda, hükümete sorular soran ve hatta hükümete siyasi icraatleri ile ilgili ders veren bir üslup benimsenir. Ali Suavi’nin yazılarında açık ve sade bir Türkçe ile yazılmış tehditkâr ifadeler dikkat çekicidir. Yazarın verdiği hükümler, şeri kaynaklarla ve İslam tarihinden örneklerle delillendirilir (Çelik, 1994, s. 559). Ali Suavi’nin sözkonusu gazetede yazıları Avrupa’da yayınlanmakta olan bir diğer Yeni Osmanlı gazetesi tarafından tekrar yayınlanarak hükümetin meşruiyet problemi artan bir vurgu ile sürdürülür.

Tanzimat hükümetleri, başta Mehmed Emin Âli Paşa, hükümete sürekli kafa tutan Yeni Osmanlı hareketini, “bir fesad girişimi” olarak adlandırmıştır. Hatta gazete hakkında şeriate ve Osmanlı hanedanına karşı olmak gibi ithamlar, hükümet yanlısı okuyucular tarafından gazeteye gönderilen yazılarla dile getirilir. Osmanlı siyasal geleneği içerisinde saraya, hükümete muhalif düşünce ve grupların yukarıda sözü edilen adlandırma ile yalnızlaştırılmaya çalışılması farklı dönemlerde de karşılaşılan bir hadisedir. Yeniçeriliğin kaldırılmasının üzerinden çok geçmeden, Sultan II. Mahmud, idari reformlarına muhalefet edebilecek bir grubu ulemayı, dizginlemek adına bir hatt-ı hümayun yayınlar ve burada ulema içerisinde bir grubu “fesadât-ı şeriyeye” olarak niteleyerek bütün ulemayı zan altında bırakır. Bu hatt-ı hümayun ulemanın tasfiye sürecinin başlangıcıdır (Yeşil, 2016, s. 346).

Hukuksuzluk yahud Hukukun İhmali

Yeni Osmanlı düşüncesini temsil eden aydınların, klasik dönem bürokratları gibi adaleti hukukun icrası olarak yorumladıklarını görmekteyiz. Zulümü ise yine öncülleri gibi hukukun ihmali yani örfi ve şeri hukukun ihmali olarak düşünmüşlerdir. Ali Suavi, adaleti gerçekleştiren ve umumun menfaatini gözeten yönetimi meşru, bunun aksine davranan idarecileri ise zalim olarak nitelendirir (Yıldız, 2015, s. 248). Tanzimat’ın reformcu aydınlarının eserlerinde de klasik

Osmanlı siyasal anlayışında olduğu gibi, yönetimin meşruiyet kaynağı şeriattır (Fodor, 1986, s. 228). Namık Kemal, eserlerinde Nasırüddin Tusi, İbn Sina, Devvani, Hüseyin Kâşifi gibi İslam düşünürlerinin görüşlerini inceler ve yorumlar (Mardin, 1996, s. 98).

Tanzimat hükümetlerinin meşruiyetinin sorgulandığı bir husus da İslami kaidelere karşı söz konusu devlet adamlarının takınmış oldukları tavır ve kayıtsızlıktır. Namık Kemal ve arkadaşlarının idarecileri sathi bir Batılılaşma sebebiyle eleştirdiklerini, konaklarında Avrupaî bir yaşam usulü benimsemeleri sebebiyle toplumsal ahlak ve düzeni bozmakla itham ettiklerini görmekteyiz. Ziya Paşa, “*Bu zatların familyalarından görülen emsal üzerine ekser rical-i devlet familyalarından İslamiyete mahsus olan ırz ve edep ve namus ve hâyâ ref olundu. Yaşmak, ferace kalkmak derecesine geldi*” (“Karıncı Kanatlandı”, *Hürriyet*, No: 35, s. 2) ifadelerini Tanzimat’ın icraatçı Paşalarının İslamî gelenek ve kaidelere karşı kayıtsızlığını ifade etmek için kullanır.

Tanzimat dönemi sadrazamları içerisinde Mustafa Reşit Paşa’yı, Âli Paşa ile Fuad Paşa’dan ayıran Yeni Osmanlılar, Reşit Paşa’yı sözünü ettiğimiz eleştirilerden soyutlayarak, bir kurtarıcı olarak görme eğilimindedirler. Ziya Paşa’nın “Hatıra” başlıklı yazı dizisinde, Avrupa’da 18. yüzyılın başından itibaren yayılan ve kuvvetlenen “İslam mani-i terakkidir” fikrinin, Avrupa’da meşhur olan Voltaire, Diderot, D’Alambert gibi filozoflar tarafından Rusya’nın teşvikiyle ortaya atıldığı, İslam toplumları hakkında medeniyetten geri “hayme-nişin kabile” inancının, satın alınmış filozoflarca bütün Avrupa’ya yayıldığı belirtilmektedir. Ziya Paşa, bu bakış açısından Batılıları uzaklaştıran en önemli tesirin Reşit Paşa’nın Tanzimat Fermanı’nı ilanı olduğunu ifade eder (Ziya Paşa, “Hatıra Zeyli”, *Hürriyet*, No. 34, s. 3; Namık Kemal, 2019, s. 223).

Islahat Fermanı’nda geleneksel hukuk dilinin dışında, şeri hükümlere, İslami uygulamalara vurgu yapılmaksızın gayrimüslim Osmanlı cemaatlerin hukukuyla ilgili düzenlemelerin kayda alınması Osmanlı devlet adamı ve aydınlarını rahatsız etmiştir (Davison, 1997, s. 70). Bundan yaklaşık on yıl sonra Şura-yı Devlet’in açılışı dolayısıyla Abdülaziz’in okuduğu nutuk, şer’i müeyyideleri referans göstermemesi bakımından eleştirilmiş, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile karşılaştırılarak, İslami ilkeleri yok sayan bir metin olarak değerlendirilmiştir (“eL-Hakku Ya’lû velâ...” *Hürriyet*, No: 1). *Hürriyet* gazetesi başyazarı Namık Kemal, hükümetin yürütmüş olduğu kanunlaştırma hareketini, kaynağı şeriata dayanmayan ve Avrupa hukuk sisteminin üstünlüğü nakli olarak değerlendirmekte ve şiddetle eleştirmektedir (“Devlet-i Aliye’yi bulunduğu hâl-i haternâkden halâsın esbâbı”, *Hürriyet*, No: 9) İslâm toplumlarında tek bir kişinin iradesi veya çoğunluğun iradesi ile düzenlenmiş hükümleri, şer’î hükümlerle irtibatı olmadığı gerekçesiyle kanun olarak kabul etmez.

Yeni Osmanlı aydınların metinlerinde, Tanzimat döneminde gücü ve etkisi merkezi bürokraside zayıflayan ulemaya saygı ve ihtiram gösterilmesi, memleketin bozulan düzeni ve sosyal yapısı hakkında onlarla istişare edilmesi hakkında hükümete tavsiye ve ihtarlar söz konusu aydınların yazmış oldukları metinlerde dikkat çeker. Altın çağ olarak adlandırılan dönemde yöneticilerin ulemaya gösterdiği saygı ve itibar, özellikle adaletin tavsiyesi, zulmün meni bağlamında sık sık örnek olaylarla aktarılır. Namık Kemal, “Hasta adam” başlıklı makalesinde Fatih’in bir fermanı üzerine Molla Gürani’nin bu fermanı “Bunun hükmü hilâf-ı şeriattir. Padişah şer’e muhalif ferman gönderemez” diyerek yırttığını, Fatih’in bu durum üzerine Mısır’a giden Molla Gürani’yi hediye ve taltiflerle makamına dönmeye, İstanbul’a getirtmeye çalıştığını anlatmaktadır.

Yeni Osmanlı söyleminde aydınlar kendilerini yerli ve milli, Osmanlı vatanının çıkarlarına hizmet eden bir yurtsever birliği olarak tanıtırken, Tanzimat paşalarını, kendi varlıklarını Avrupa’ya dost bir Osmanlı Devleti için zorunlu gören bir grup olarak tanımlamaktadırlar

(Namık Kemal&Ziya Paşa, “Avrupa şarkın asayişini ister”, *Hürriyet*, No. 24, s. 5-8).

Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi tarafından Osmanlı maliyesinin kötü yönetim, israf ve yanlış borçlanma nedeniyle içinden çıkılmaz hali pek çok yazıda tekraren dile getirilmiştir. Özellikle alınan borçların, zirai ve sanayi yatırımlarına, eğitimin yaygınlaştırılmasına kullanılacağı yerde israf edilerek, yöneticilere köşk konak yapıldığı, mali yönetimin ihmal edildiği ifade edilir: “Umur-ı maliye öyle bir köhne hırkaya benzer ki her neresinden tutulsa parçası elde kalır. Ve devletimizin en az atf-ı nazar ettiği bu dairedir” (İstanbul’dan diğer mektup, *Hürriyet*, No: 21, s. 6). Ziya Paşa’nın mali bozukluğun derecesi için gösterdiği örnek dikkat çekicidir. Paşa, Avrupa’nın en gözde maliyecileri ile bir meclis kurulsa ve onlara ehil memurlar verilse, Osmanlı maliyesini düzgün bir muhasebe defterine dökemeyeceklerini ifade etmektedir (*Hürriyet*, No. 21, s. 7). Malî konularda Tanzimat hükümetlerini şiddetli dille eleştiren Yeni Osmanlılar, 1840 tarihi itibarıyla devletin harice bir kuruş borcu yokken on dört yıl sonra devletin sekiz milyon keseye yakın borcu olduğunu ifade eder (İstikraz-ı cedid üzerine Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin mütalaatı” *Hürriyet*, No. 22, s. 4). Ali Suavi, *Hürriyet*’te yayınlanan yazısında Ali Paşa’yı devletin bütçesinde oluşan büyük açıktan sorumlu tutarak, devlet için büyük bir bela olarak niteler ve paşanın katlinin vacib olduğunu belirtir (*Hürriyet*, No. 78, s. 1-3; Çelik, 1994, s. 190). Döneme ve hükümetin uygulamalarına dair yapılan eleştirilerin en önemli başlıklarından biri israftır.

Ziya Paşa, *Rüya* olarak bilinen “Sultan Abdülaziz Han Ziya Paşa-Ali Paşa” başlıklı yazısında, Anadolu’yu bir yangın yerine benzetmekte, halkın fakr u zaruret içerisinde olduğunu, Tanzimat öncesinde halkın derebeyleri tarafından ezilirken, sonrasında vücut ve meclis azaları tarafından baskı altında tutulduğunu ve tüm bu eza ve cefanın kaynağı olarak padişahı gördüklerini belirtmektedir (*Hürriyet*, No: 68, s. 4). Bu metinlerde, İslam’ın ve ilk dört halifenin adil bir yönetim örneği olarak icraatlerine vurgu yapılır, Osmanlı padişahları içerisinde Fatih ve Yavuz Sultan Selim’in idarelerinden örnekler verilir.

SONUÇ

Osmanlı siyaset düşüncesinde Tanzimat döneminde ortaya çıkan en önemli dönüşüm, Osmanlı devlet adamı, aydın ve entellektüellerinin, kendilerini dünya düzenine hâkim bir cihan devletinin üyeleri olarak görmekten uzaklaşmalarıdır. Klasik dönem Osmanlı siyasetname yazarlarının metinlerinde ise bütün âleme üstün olan bir devletin üyesi olmanın ön kabulü vardır.

Klasik Osmanlı siyasetname literatüründe adalet ve zulüm kavramları çerçevesinde yazılmış metinler incelendiğinde, yazarların sisteme ve idarenin işleyişine dair soyut tavsiyelerden ziyade somut düzenlemeler önerdikleri görülecektir. Yeni Osmanlı aydınların makaleleri incelendiğinde de Osmanlı maliyesine, askeriyesine merkezi ve yerel idareye dair yeni kanun teklifleri, kısıtlamalar ve somut düzenlemeler önerildiği dikkat çekecektir. Söz konusu aydınların makalelerinde yaşadıkları döneme, idarenin işleyişine dair zengin bir malzeme vardır. Yazarların doğrudan kendi dönemlerinin merkez ve yerel yönetim uygulamalarına ilişkin gösterdikleri örnek ve olaylar, modernleşme sürecindeki Türk bürokrasisi için zengin veri ve arşiv kaynağı durumundadır.

Tanzimat dönemi aydınlarının devletin kurumsal işleyişine ilişkin problemleri, klasik yönetim anlayışında birtakım siyasi kabulleri değiştirmek veya bütünüyle reddetmek suretiyle yeni bir siyasal sistem teorisi geliştirerek aşmaya çalıştıkları görülür. Örneğin klasik İslâm düşüncesinde adalet ilkesi çerçevesinde düzenlenen yönetim anlayışı yerine siyasi hak ve hürriyetlerin temel meşruiyet aracı haline geldiği bir siyasal sistem kurgulamaktadırlar.

Yeni Osmanlı aydınların muhalif söylemlerinde, hükümet faaliyetlerinin hukuksuzluğu, merkezi ve yerel otoritelerin doğurduğu haksızlıklar adalet ve zulüm kavramları bağlamında ele alınıp tartışılmıştır. Söz konusu aydınların eserlerinde, kişi hak ve hürriyetlerinin savunusu üzerine kurgulanmış bir hükümet eleştirisini görmek mümkündür. Bu bakımdan, söz konusu aydın grubu, modern-ulus devlet düşüncesinin Türkiye'deki öncüleri olarak da kabul edilmiştir. Bununla birlikte Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'nin makalelerinde adalet temelli savunularında, hükümeti garazkârlık ile ithâm ederken, bütünüyle tarafsız bir tutumla hareket ettiğini düşünmek, söz konusu aydınların kişisel yaşam öykülerini, siyasi irtibatlarını, hırslarını gözardı etmek olacaktır. Onların Osmanlı bürokrasisinde uygun kadro fırsatlarını arayan, bu noktada kendi bilgi ve tecrübelerini padişaha ve ileri gelen devlet erkânına zaman zaman hatırlatan yazılar yazan kişiler olduklarını unutmamak gerekir.

Sonuç olarak, adalet ve zulüm kavramı etrafında Yeni Osmanlı aydınların söylemleri incelendiğinde, adaleti, hak ve hürriyetlerin muhafazası inancıyla birlikte siyasal sistemin en temel özelliği olarak tanımladıklarını, geleneksel siyasi söylemi modern siyasi temalarla birleştirerek sürdürdüklerini ifade edilebiliriz.

EXTENDED ABSTRACT

The discourses of the opposition intelligentsia, who were called as Young Ottomans during the Tanzimat era, were based on the principles of "putting an end to the oppression of the Ottoman administration and establishing justice". The criticisms against the Ottoman government put forward by the group led by Ali Suavi, Ziya Pasha and Namık Kemal were addressed to the despotism of the government, restriction of the liberties of citizens, and the fact that people were obliged to become socially and economically needy due to poor administration. The opposition of the Young Ottomans against the unqualified officers who occupied the administration and their oppression is regarded as the beginning of the democratic thought movement in the Turkish intellectual history.

When the thoughts of those intelligentsia are examined, the association of their relations with traditional Ottoman political thought, the theses put forward by them, and the concepts, sample person and events they used is remarkable. The similarity in the styles and themes used by Ottoman historians, bureaucrats and thinkers enabled the development and continuity of common feelings, thoughts and attitudes in Turkish thought tradition.

In this study, it was attempted to draw attention to the meaning and usage characteristics of the concepts of justice and oppression until the nineteenth century, the way the new Ottoman thought addressed both concepts in their discourses, and the changes in Turkish political thought and terminology caused by the mentality structure shaped by Western thought, with respect to shedding light on the continuity of traditional Turkish-Ottoman political thought.

The sense of justice existing in the traditional İslâmic thought was combined with the Turkish administration tradition and the principle of absolute sovereignty of the ruler and was interpreted as the justice of the ruler towards the people, preventing the oppression of the strong against the poor, and ensuring the prosperity of people. In the Ottoman state, the rescripts of justice decreed by the sultans following their accession were the application of this mentality.

All shortcomings and practical difficulties encountered in the execution of the system which was attempted to be constructed within the framework of the concept of justice in the Ottoman political thought were considered within the concept of "oppression", and an attempt to explain them was made. In this respect, in those texts, oppression is defined as "withholding

one's rights instead of providing justice". "Kaht-ı rical" (lack of trained people) problem can be shown as one of reasons for the disruption of the harmony between central administration and local authorities in the institutional functioning and relations of the Ottoman state in the Ottoman counsel book (nasihatnâme) of the classical period. The fact that statesmen did not comply with the İslâmic provisions, in other words, the negligence of religious rules was also included among the reasons for disruption. The understanding of "oppression" in the classical period was also largely discussed within the framework of the negligence of religious rules.

The arrangements and administrative improvement works after the declaration of the Tanzimat Edict regarding the main problems of the Ottoman administrative structure in the nineteenth century could not prevent the debates on the deterioration of political and social order. Young Ottomans indicated the issues of lawlessness, oppression, bribery and waste as the problems related to the Ottoman government and local administrations. According to them, the problems in the institutional functioning of the Ottoman state were not caused by irregularity but by poor administration. The explanation of justice and oppression regarding the functioning of the system with the concepts of order with chaos and oppression with luminosity in the politics books of the classical period also appears in the works of the relevant intelligentsia.

The concepts of justice and freedom are defined as the basic principles for a legitimate administration in the thought of the nineteenth century Ottoman intelligentsia. Both concepts were regarded as "sacred principles" and considered as the basic principles that legitimated the government and its applications. We can say that Namık Kemal, who is known as the person who built the concept of freedom in Turkish thought, used the concepts of justice and freedom in intertwined and interchangeable meanings for political authority.

When the articles of the Young Ottomans are examined, it will be remarkable that they suggested new legislative proposals concrete regulations regarding the Ottoman finance, military and central and local administrations, similar to the authors of the Ottoman advice letters in the classical period. The articles of the relevant intelligentsia include a rich material about the period in which they lived and the functioning of the administration. The examples and events provided by the authors with respect to the central and local administration practices of their time are rich sources of data and archives for the Turkish bureaucracy in the modernization process.

KAYNAKÇA

- Akyıldız, A. (2012). *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*. İstanbul: İletişim Yay.
- Ali Suavi. (1868). *Le Mukhbir*, 27, 2-3.
- Ali Suavi. (1868). *Le Mukhbir*, 28, 1-2.
- Beydilli, K. (2007). Nizam-ı cedid. *İslâm ansiklopedisi* (C. 33, s. 175-178) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Bilgili A. S. & Öztaşkın, B. Ö. (2007). Osmanlılarda zulmün men'i. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16, 426-441.
- Çadırcı, M. (2006). Tanzimat'ın uygulanması ve karşılaşılan güçlükler, H. İnalçık&M. Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat, Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu içinde* (s. 133-140) Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Çadırcı, M. (2017). *Tanzimat sürecinde Türkiye: Ülke yönetimi*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Çalışır, F. (2011). Decline of a "myth": perspectives on the Ottoman "decline". *The History School*, 9, 37-60.
- Çelik, H. (1994). *Ali Suavi ve dönemi*. İstanbul: İletişim Yay.
- Çınar, A. O. (1992). *Es-Seyyid Mehmed Emin Behic Efendi'nin Sevanihü'l-Levayih'i ve değerlendirmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Davison, R. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda reform*. (O. Akınhay, Çev.), İstanbul: Papirüs Yay.
- Davison, R. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel reformdan modern reforma geçiş Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud dönemleri. *Türkler* (7, s. 609-628). Ankara: Yeni Türkiye Yay..
- Engelhardt. (1999). *Tanzimat ve Türkiye*. (A. Reşad, Çev.), İstanbul: Kaknüs Yay.
- Fodor, P. (1986). State and society, crisis and reform, in 15th-17th Century Ottoman mirror for princes. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, 15 (2-3), 217-240.
- Gencer, B. (2008). Son Osmanlı düşüncesinde adalet. *Muhafazakâr Düşünce*, 4 (15), 121-146.
- Görceli Koçi Bey. (1303). *Koçi Bey risalesi*. Kostantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya.
- Hasan Kafi Akhisari. (1331). *Usulü'l-hikem fi nizami'l-alem ve tercümesi*, (Şerif Ahmed Reşid Paşa, Çev.). Hicaz: Hicaz Vilayeti Matbaası.
- Howard, D. (2011). Osmanlı nasihatname türleri ve mit. V. Aksan&D. Goffman (Ed.), *Erken modern Osmanlılar içinde* (s. 185-222). İstanbul: Timaş Yay.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. (1982). *Son sadrazamlar*, I, İstanbul: Dergâh Yay.
- İnalçık, H. (1969). Suleiman the lawgiver and Ottoman law. *Archivum Ottomanicum*, 1, 105-138.
- İnalçık, H. (2005). *Osmanlı'da devlet, hukuk, adalet*. İstanbul: Eren Yay.
- İpşirli, M. (1999). Islahat. *İslâm ansiklopedisi* (C. 19, s. 170-174) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- İstanbul'dan diğer mektup, *Hürriyet*, No: 21, s. 6-8.
- İstanbul'dan Mektup. (1868). *Hürriyet*, 5, 3-4.
- Lambton, A. K. (1988). Changing concepts of justice and injustice. *Studia Islamica*, 68, 27-60.
- Mardin, Ş. (1996). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*. İstanbul: İletişim Yay.
- Mardin, Ş. (2006). Tanzimat Fermanı'nın manası, yeni bir izah denemesi. H. İnalçık&M. Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat, değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu içinde* (s. 91-106) Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Moaz, M. (2006). Tanzimat'ın ilk yıllarında Modernleşme hareketinin Suriye siyaseti ve toplumu üzerindeki etkisi, H. İnalçık&M. Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat, değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu içinde* (s. 169-185). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Mumcu, A. (1985). *Osmanlı hukukunda zulüm kavramı*. Ankara: Birey ve Toplum Yay.
- Murphey, R. (1999). Westernisation in the eighteenth century Ottoman Empire: How far, how fast?. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 23, 116-139.
- Mustafa Kesbi. (2002). *İbretnüme-yi devlet*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Namık Kemal& Ziya Paşa. (1868). Avrupa şarkın asayişini ister. *Hürriyet*, 24, s. 5-8.
- Namık Kemal. (1868). Devlet-i Aliye'yi bulunduğu hâl-i haternâkden halâsın esbâbı. *Hürriyet*, 9, 1-3.
- Namık Kemal. (1868). Hasta Adam. *Hürriyet*, 24, 1-2.
- Namık Kemal. (1868). Memurîne dair makale. *Hürriyet*, 19, 1-7.
- Namık Kemal. (1868). Usul-i meşverete dair mektupların beşincisi. *Hürriyet*, 17, 6-8.
- Namık Kemal. (1868). Yeni Osmanlılar ile Bâb-ı âli. *Hürriyet*, 3, 1-3.
- Namık Kemal. (2018). *Sürgünde muhalefet Namık Kemal'in Hürriyet gazetesi*. A. E. Topal (Haz.) İstanbul:

- Vakıfbank Kültür Yay.
- Namık Kemal. (2019). *Osmanlı modernleşmesinin meseleleri bütün makaleleri I*, N. Y. Aydoğdu&İ. Kara (Haz.), İstanbul: Dergâh Yay.
- Namık Kemal-Ziya Paşa (1868). el-Hakku Ya'lû velâ yulâ aleyh. *Hürriyet*, 1, 2-4.
- Namık Kemal-Ziya Paşa (1868). İstikraz-ı cedid üzerine yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin mütalaatı" *Hürriyet*, 22, 1-7.
- Ortaylı, İ. (2001). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yay.
- Öz, M. (1997). *Osmanlı'da çözümler ve gelenekçi yorumcuları*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Özvar, E. (1999). Osmanlı tarihini dönemlendirme meselesi ve Osmanlı nasihat literatürü, *Divan İlmî Araştırmalar*, 4 (7), 135-151.
- Reinkowski, M. (2017). *Düzenin şeyleri, Tanzimat'ın kelimeleri* (Ç. C. Dikmen, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Sariyannis, M. (2015). *Ottoman political thought up to the Tanzimat: A concise history*, Foundation for Research and Technology-Hellas, Institute for Mediterranean Studies (e-book) Erişim Adresi: http://ottpol.ims.forth.gr/sites/default/files/ottoman_political_thought_up_to_the_tanzimat_a_concise_history_0.pdf
- Savaş, A. İ. (1999). Layiha geleneği içinde XVIII. yüzyıl Osmanlı ıslahat projelerindeki tespit ve teklifler. *Bilgi*, 9, 87-114.
- Şehid Ali Paşa (1328). Talimat-ı Şehid Ali Paşa. *TOEM*, 1 (3), 140-141.
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi. (1976-1981). *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Müri't-Tevârih*, M. Aktepe (Haz.), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı devletinin saray teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Velidedeoğlu, H. V. (1999). Kanunlaştırma hareketleri ve tanzimat. *Tanzimat 1* içinde (s. 139-209) Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Yeşil, F. (2016). *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Yıldız, Y. (2015). Ali Suavi. S. H. Bolay (Ed.), *Tanzimat'tan günümüze Türk düşüncesi* içinde (238-262). Ankara: Nobel Yay.
- Yılmaz, H. (2003). Osmanlı tarihçilerinde Tanzimat öncesi siyaset düşüncesine yaklaşımlar. *Literatür Dergisi*, 1 (2), 231-298.
- Yılmaz, H. (2008). Osmanlı siyaset ve hukuk düşüncesi geleneğinde anayasacılık. H. Eren&G. Doğan (Ed.), *Yüzüncü yılda İkinci Meşrutiyet: Milletlerarası kongre tebliğleri* içinde (s. 381-404). İstanbul: IRCICA Yay.
- Ziya Paşa. (1869). Hatıra zeyli. *Hürriyet*, 41, 5-8.
- Ziya Paşa. (1869). Hatıra-ı sâniye. *Hürriyet*, 36, 6-8.
- Ziya Paşa. (1869). Hatıranın Zeyli. *Hürriyet*, 34, 1-3.
- Ziya Paşa. (1869). Karınca kanatlandı. *Hürriyet*, 35, 1-4.
- Ziya Paşa. (1869). Sultan Abdülaziz Han -Ziya Bey-Ali Paşa. *Hürriyet*, 68, 1-7.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiyenin Tarihi*. (Y. S. Gönen, Çev.), İstanbul: İletişim Yay.